

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: VIZURA - Časopis za savremene vizualne umjetnosti, likovnu kritiku i teoriju

VIZURA - Magazine for Contemporary Visual Arts, Art Critic and Theory

Location: Bosnia and Herzegovina

Author(s): Beral Madra

Title: Umjetničko tržište naklonjeno je neodgovornim kustosima

The art market favors irresponsible curators

Issue: 03+04/2008

Citation style: Beral Madra. "Umjetničko tržište naklonjeno je neodgovornim kustosima". VIZURA - Časopis za savremene vizualne umjetnosti, likovnu kritiku i teoriju 03+04:26-33.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=3999>

B e r a l M a d r a :

UMJETNIČKO TRŽIŠTE NAKLONJENO JE NEODGO- VORNIM KUSTOSIMA

Razgovarala Aida ABADŽIĆ HODŽIĆ

U Sarajevu je početkom oktobra 2008. godine boravila ugledna likovna kritičarka i kustosica brojnih međunarodnih izložbi, višegodišnji selektor Turske na Venecijanskom bijenalu, jedna od utemeljivača Istanbulske bijenale savremene umjetnosti, gospođa Beral Madra, koja je, u ulozi glavnog izbornika, u sarajevskoj galeriji Collegium artisticum otvorila novu kolekciju za fundus budućeg sarajevskog muzeja savremene umjetnosti: Kolekciju Istanbul za Ars Aevi – „Susjedi u dijalogu“. Spomenuta selekcija prvi put bila je predstavljena u martu 2007. godine u Feshane-i-Amire u Istanbulu. Fotografije, instalacije i video radovi, nastali posebno za ovu izložbu, pridružili su umjetnike iz Turske, južnog Kavkaza, Bliskog istoka i Balkana utemeljivačima kolekcije Ars Aevi. U Istanbulu i Sarajevu svoje su radove predstavili i sarajevskoj zbirci poklonili: Steve Sabella (Jeruzalem), Wafaa Yasin (Galileja), Sanan Aleskerov (Baku), Lamia Joreige (Bejrut), Vahram Aghasyan (Erevan), Khaled Hafez (Kairo), Shalva Khakhnashvili (Tbilisi), Farhad Moshiri (Teheran), Dilek Winchester (Istanbul), grupa Xurban (Istanbul-Izmir), Andrej Đerković (Sarajevo).

Sa gospođom Madra razgovarali smo o specifičnostima savremene umjetničke

scene, o svjetskim likovnim bijenalima, o odnosu umjetnosti i savremene kulture konzumerizma, iskustvu Venecijanskog bijenala, o BM Centru za savremenu umjetnost, o Istanbulske bijenalu... Prilikom šetnje sarajevskom Čaršijom, koja je uslijedila nakon razgovora, gospođa Madra na trenutak je zastala i sa divljenjem gledala uglačanu kaldrmu na kojoj je ispisana čitava povijest grada. Na vijest o tome da će je uskoro zamijeniti funkcionalnije ploče „bez lica“, izrazila je tugu i nevjericu: „Trebalo bi ih sačuvati takvima kakve jesu!“

Za upravo takvim ispovijestima, sasvim ličnim, sa tragom proživljenog iskustva i oblikovanim u odgovornosti, uvjerenju i unutrašnjoj napetosti, gospođa Madra traga i u svojim selekcijama, sasvim drugačijim od često ispraznih i komercijalnih imperativa zapadnjačkog umjetničkog tržišta.

VIZURA: Gospođo Madra, stigli ste ponovo u Sarajevo, ovoga puta kako biste predstavili istanbulske kolekcije za Ars Aevi. U Vašem govoru na otvorenju izložbe, naglasili ste značaj sarajevske zbirke kao „jedne od najvažnijih kolekcija savremene umjetnosti istočno od Beča.“ Zbirka Ars Aevi bila je potaknuta i inspirirana nastojanjem da kroz umjetnost, veliki broj značajnih imena savremene umjetničke scene širom svijeta, iskaže svoju podršku i suosjećanje sa patnjama građana Sarajeva. Danas se nerijetko kaže da bi, na nekoj imaginarnoj svjetskoj aukciji umjetnina, ova zbirka bila iznimno vrijedna, nekoliko miliona eura. To zvuči gotovo nevjerovatno i teško prihvatljivo u zemlji koju još uvijek razdiru brojni politički, ekonomski, socijalni problemi. Kako se takva jedna vrijednost može učiniti živom u životu jedne zemlje, osobito ako se ima u vidu da ovdje još nije zaživjela privatna inicijativa u umjetnosti niti umjetničko tržište?

BERAL MADRA: Da li ste s tim pitanjem željeli reći da kolekcija Ars Aevi nije dovoljno cijenjena u Sarajevu? Ali, ona je možda dobro cijenjena u zemljama bivše Jugoslavije. Bila sam ovdje prije godinu dana kad je Ars Aevi organizirao susret kulturnih djelatnika s čitavog područja Balkana. Na

tom sam skupu srele sve direktore muzeja iz Srbije, Slovenije, Hrvatske, Makedonije i oni su s velikim entuzijazmom govorili o projektu Ars Aevija i govorili o njemu kao o jednom uspješnom modelu. O istim smo pitanjima raspravljali i mi u Turskoj – veliki dio stanovnika Turske nije uključen u savremenu umjetnost, ne prihvaća savremenu umjetnost kao konceptualnu praksu, kao metaforičku praksu, kao polje slobodnog mišljenja i izražavanja, kao izraz kritike protiv „status quo“ stanja u društvu. Umjetnost je prihvaćena kao dekorativni element, kao vještina (umijeće) unutar potrošačkog sistema i možda jedino ako se djela nekog umjetnika dobro prodaju na lokalnoj, ili slučajno i na međunarodnoj, sceni, tada je to prihvaćeno kao uspješna umjetnost. Međutim, to nije pozitivan pristup onome što bi savremena umjetnost trebala biti u društvu. Isti problem prepoznajem i u Bosni i Hercegovini, ali isti problem je i u Grčkoj, u Italiji, čak možda i u Francuskoj. Dakle, koji je položaj savremene umjetnosti u društvu, u tzv. postmodernim društvima? Neke zemlje imaju razvijenu infrastrukturu – Njemačka je u tom smislu izuzetak. U Njemačkoj, veliki dio stanovništva cijeni savremenu umjetnost jer imaju vrlo snažnu i razvijenu

Beral Madra
foto: Dženat Drekočić

mrežu. Svaki grad u Njemačkoj ima centar za suvremenu umjetnost koji podržava vlada, lokalni nivoi vlasti i privatni sektor. Administracija tih centara je doista neovisna u svom djelovanju: vrlo često pozivaju umjetnike s raznih strana svijeta, surađuju s brojnim kustosima, u rad tih institucija uključuju mlade generacije umjetnika i stručnjaka. To je za nas, naravno, vrlo zanimljiv model, ali ga ne uspijevamo dostići. Mi sve kopiramo: životni stil, modu čak i političke sisteme, ali ne i ovaj sistem djelovanja u kulturi, a koji je vrlo djelotvoran.

VIZURA: U svom izboru umjetnika odlučili ste se za umjetnike koji dolaze sa Bliskog istoka, južnog Kavkaza, mediteranskog pojasa. Zašto? Što čini umjetničku scenu tih zemalja drukčijom od zapadnoevropske, ili, te podjele više nisu utemeljene u umjetničkom svijetu?

BM: Nisam željela ponuditi samo zbirku

turske umjetnosti jer, po mom mišljenju, suvremena scena u Turskoj je u velikoj mjeri povezana s onim što se dešava u regiji. Kao prvo, pronašla sam organsku vezu prema susjednim zemljama – onima s Balkana, iz pojasa južnog Kavkaza, Bliskog istoka, a Turska je pri tome doista smještena u središtu i međusobno povezuje spomenute umjetničke scene. Nadalje, mislim da zbirka Ars Aevija treba uključivati i produkciju drukčijih oblika moderniteta jer ova je kolekcija do sada prvenstveno bila zapadnoevropska.

VIZURA: Ili, možda možemo reći, bazirana na temelju one vrste moderniteta kakvu je ponudila umjetnost Zapada? Možda ni umjetničke scene u islamskim zemljama nisu spremne prihvatiti takav isključivi model?

BM: Slažem se. Postoje različiti moderniteti. Zašto da ljudi u Sarajevu imaju priliku vidjeti samo umjetnost Zapada, a ne i um-

jetnost nastalu nakon raspada Sovjetskog saveza, umjetnost nastalu nakon Zaljevske krize? Brojne nacije koje žive u tim zemljama razlog su što je i moj pristup selekciji bio vođen principom multikulturalnosti. I kada posjećujem zemlje bivšeg Sovjetskog saveza prepoznajem mnoge sličnosti sa produkcijom iz zemalja bivše Jugoslavije. I gradovi ovih zemalja također su imali traumatska iskustva, poput onog u Sarajevu – u svim ovim zemljama 20. stoljeće bilo je vrlo teško, ispunjeno ratovima i terorom. Promatrajući radove iz ove kolekcije u njima možda nećete vidjeti radikalne političke trenutke, već njihove posljedice, ono što je nastupilo nakon tih iskustava. Svaki rad je jedna vrlo lična „mikropriča“ i kroz njih stižemo do makroproblema – do pitanja vremena u kojem živimo.

VIZURA: Bili ste selektor Turske na nekoliko Venecijanskih bijenala. Venecijansko bijenale je jedino i posljednje bijenale suvremene umjetnosti koje je ‘nacionalno strukturirano’. Predstavlja li to izazov ili je riječ o jednom, u perspektivi, neodrživom principu? Podsjetimo, na primjer, na prošlogodišnju selekciju skandinavskih zemalja.

BM: Venecijansko bijenale je najparadoksalnija, ali i najatraktivnija platforma suvremene umjetnosti. Zato mislim da treba ostati takvo kakvo je jer ga ta paradoksalnost čini zanimljivim. Situacija u Italiji je specifična – sa svakom promjenom političke opcije, dešavaju se promjene i u poziciji kulturnih institucija. O tome se diskutiralo u Faienzi u maju ove godine. Tamo su bili prisutni brojni djelatnici različitih talijanskih institucija kulture i žalili se na promjene u kulturnoj politici koje su

tijesno povezane sa smjenama utjecaja političkih partija. Otvara se pitanje: da li je administracija Venecijanskog bijenala doista neovisna? Neovisna od globalne politike, neovisna od američkog utjecaja? Za Sjedinjene Američke Države, Venecijansko bijenale je i dalje jedina platforma za promociju vlastite kulture. SAD su obustavile kulturnu razmjenu sa mnogim zemljama. Da li imate ikakvu američku razmjenu u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini? Ne. U Turskoj? Ne. Ni u Libanonu, ni nigdje u regiji. Kao što znate, prošle godine selektor Bijenala bio je Amerikanac i ono što je zanimljivo u tom slučaju jest i činjenica da je bilo najavljeno da će gosp. Storr biti selektor dva uzastopna bijenala, dakle za period od četiri godine, ali on se povukao, a da niko za to nije ponudio objašnjenje. Ne mogu se tolerirati takve vrste manipulacija i nejasnih odnosa u suvremenoj umjetnosti čiji bi sistem djelovanja morao biti vrlo jasan i transparentan.

VIZURA: Samokritičan.

BM: Upravo tako, samokritičan. Ista stvar se desila u Turskoj. Istanbulski muzej moderne umjetnosti pozvao je Davida Elliota na mjesto direktora, ali osam mjeseci kasnije on napušta to mjesto bez ikakva objašnjenja tako da je i kod nas sistem djelovanja ‘zagađen’ različitim manipulacijama. Venecijansko bijenale je postalo dio umjetničkog tržišta: kao što je dobro poznato, svi dolaze u Veneciju na otvaranje, a potom u Basel da tamo kupuju radove izložene u Veneciji.

VIZURA: To je povezano s onim o čemu bih voljela da također razgovoramo. Danas svjedočimo ogromnom broju svjetskih

Otvora se pitanje: da li je administracija Venecijanskog bijenala doista neovisna? Neovisna od globalne politike, neovisna od američkog utjecaja? Za Sjedinjene američke države, Venecijansko bijenale je i dalje jedina platforma za promociju vlastite kulture

Ja doista
tragam za onim um-
jetnicima, za onim
umjetničkim dje-
lima u kojima um-
jetnik doista
predstavlja ono
u što vjeruje. U
mom razumijeva-
nju, „vjerovanje
u nešto“ je vrlo
važan elemenat –
vjerovanje u slo-
bodu mišljenja,
vjerovanje u
moć kritičkog
mišljenja, vjero-
vanje u iskrene
odnose, vjerovanje
u ljudska prava,
u političko
djelovanje i
uključenost

izložaba, bijenala. Prošla godina bila je go-
dina „velike umjetničke turneje“, posjete
vodećim evropskim umjetničkim centri-
ma. Prostori fascinacije nekada su bili kat-
edrale, potom veliki supermarketi, a da-
nas, nesumnjivo, bijenala. Grupa turskih
umjetnika koji djeluju putem interneta, „X-
urban.net“ i čiji ste rad izabrali u selekciji
Turske za Venecijansko bijenale 2001. go-
dine (Pool of Confessions), uz spomenuti
rad kažu: „Ako je internet mreža zamije-
nila Boga, kome bi se drugome čovjek da-
nas (i) mogao ispovijediti?“ Kome se, pre-
ma Vašem mišljenju, obraća suvremena
umjetnost?
BM: Obraća se različitim slojevima. Kao
prvo, umjetnici se trebaju ispovijediti
samima sebi. Ispovijediti se samome sebi
je vrlo važno. Ja doista tragam za onim
umjetnicima, za onim umjetničkim dje-
lima u kojima umjetnik doista predstavlja
ono u što vjeruje. U mom razumijevanju,
„vjerovanje u nešto“ je vrlo važan eleme-

nat – vjerovanje u slobodu mišljenja, vje-
rovanje u moć kritičkog mišljenja, vjerova-
nje u iskrene odnose, vjerovanje u ljudska
prava, u političko djelovanje i uključenost.
Drugi nivo kojemu se suvremena umjet-
nost obraća trebalo bi biti društvo – lokal-
no ili globalno. Tokom naših susreta nakon
otvorenja izložbe u Sarajevu, jedan od um-
jetnika je za okruglim stolom spomenuo
postojanje različitih grupa, sa različitim
interesima koje stoje između umjetnika i
publike – a to su kulturni djelatnici, kus-
tosi, galerije, umjetničko tržište itd. U tom
smislu, u komunikaciji postoje prepreke
za umjetnike da dopru do publike. I to je,
također, jedan od paradoksa jer su kus-
tosi uvjereni da su oni ti koji prenose ideje
umjetnika široj zajednici, kao posrednici.
A pitanje je, da li to u stvari činimo? Jer
i kustos se suočava sa preprekama, sa
brojnim „hodnicima“ kroz koje mora proći
– od toga da treba pronaći izlagački pros-
tor, finansijsku podršku itd. Riječ je, dakle,

izložba: “Susjedi u dijalogu”
lijevo: Wafaa Yasin, Middle Eat, 2007.
desno: Farhad Moshiri, Ant Farm, 2007.
foto: Dženat Drekočić

o višeslojnom okruženju – tragama za
najefikasnijim i najtransparentnijim mod-
elom djelovanja.

VIZURA: Ono što me je privuklo u Va-
šoj selekciji je stanoviti minimalizam
umjetničkog postupka kojim je naglašeno
djelovanje rada i iskustvo njegove recep-
cije, osobito u radovima palestinske umjet-
nice Wafaa Yasin, bh. umjetnika Andreja
Đerkovića, u izvanrednoj fotografiji Istan-
bula azerbejdžanskog umjetnika Sanan
Aleskerova. U ovim je radovima, na stano-
vit način, Zapadni model moderniteta i
progresu suočen sa svojim bolnim poslje-
dicama i to upravo u zemljama koje su bile
kolijevke Zapadne civilizacije i svjetskih
religija (mediteranski i bliskoistočni po-
jas). Koja su Vaša iskustva novih bijenala
suvremene umjetnosti koja su se pojavila
upravo u ovom dijelu svijeta, u Istanbulu i
Moskvi? Koje su njihove osobitosti?
BM: Početkom 1990ih doista nisam zna-

la da će ove zemlje ubrzo ući u glavne
umjetničke tokove, u tzv. *mainstream* -
poput Gruzije, Armenije, Libanona, Egipta
– niko to nije mogao ni zamisliti i to se vrlo
brzo desilo. Ta vrlo brza promjena pozicija
dala je, s jedne strane, osobitu energiju
njihovim umjetničkim scenama, ali s dru-
ge strane je proizvela i lom - lom između
dvije generacije. Jedna generacija je ostala
po strani, a druga je ušla u glavne tokove.
I to je bila svojevrsna trauma za lokalnu
umjetničku scenu. Ali za sve one umjet-
nike koji su uspjeli „uskočiti“ u vodeće
tokove, danas moramo iskreno postaviti
pitanje: da li su oni sretni što su postali
dio *mainstreama*? Da li su sretni sa tret-
manom koji su imali 1990ih pa čak i sada?
Jer, sve institucije razvijenih umjetničkih
sistema koristile su i iskoristile njihovu
poziciju, njihove umjetničke radove jer su
željele objasniti svojim društvima kako su
traumatične te druge vrste moderniteta i
postmoderniteta – željeli su im to pokazati

Nažalost, postoje kustosi koji uopće ne posjećuju ateljee prilikom odabira radova za izložbe i to su pojave koje treba otvoreno kritizirati. Ali, umjetničko tržište prikriva ovu vrstu kritike. Takvu vrstu kritike ne možete naći u mas-medijima, u popularnim umjetničkim magazinima, samo u alternativnim. Umjetničko tržište naklonjeno je neodgovornim kustosima

kao u ogledalu. Iskoristile su umjetničke scene Kavkaza i Bliskog Istoka kao svojevršno ogledalo kako bi u svojim društvima osnažile svijest o problemima i učinile ih sretnima da takvi problemi nisu dio njihovih političkih geografija. Neki su umjetnici shvatili tu zloupotrebu, patili zbog toga i povukli se, Neki drugi su bili uvučeni (‘usisani’) u tržište i vjerovatno i danas dobro prodaju svoje radove, ali kada se vrate u svoje zemlje, uviđaju da su tamo izgubili ranije pozicije – da su postali oni „drugi“ u svojoj vlastitoj zemlji. O tim smo etičkim problemima razgovarali na brojnim simpozijumima – svake se godine održi veliki broj konferencija, okruglih stolova i često se otvara to pitanje ideniteta i njegove moguće zloupotrebe i kako ojačati princip reciprociteta umjesto iskorištavanja.

VIZURA: Dijalektički nazivi bijenala, po-put onog Misli s osjećajima – osjećaj kroz misli, ili Snovi i Konflikti... da li oni odražavaju nedostatak čvrstih i nedvosmislenih kriterija; da li su simpotom nesposobnosti ili čak nespremnosti kustosa da donose sud vrijednosti i sud ukusa? Da li je to iščezlo iz umjetničke kritike i teorije? Da li su te kategorije više nužne? Ko formira vrijednosne kriterije danas?

BM: Uvijek čitamo kataloge koji prate Bijenala i kustosi, naravno, moraju pronaći pravi naslov. I stručnjaci PR-a, kada rade promocije velikih izložbi i traže potporu za njih, nalažu nužnost atraktivnih naslova. I tu se otvaraju velike etičke dileme – kustos mora organizirati izložbu radova na velikom teritoriju, osobito u zonama gdje su politički, socijalni, ekonomski, kulturni problemi tako složeni da ih ne mogu riješiti niti objasniti ni sociolozi, ni kulturni

antropolozi, ni historičari. I onda kustosi u tim zemljama razgovaraju sa desetak različitih ljudi, saslušaju njihova mišljenja i formiraju koncept. Neki su kustosi mnogo odgovorniji i borave duži vremenski period na tom području. Nažalost, postoje kustosi koji uopće ne posjećuju ateljee prilikom odabira radova za izložbe i to su pojave koje treba otvoreno kritizirati. Ali, umjetničko tržište prikriva ovu vrstu kritike. Takvu vrstu kritike ne možete naći u mas-medijima, u popularnim umjetničkim magazinima, samo u alternativnim. Umjetničko tržište naklonjeno je neodgovornim kustosima, a nije naklonjeno onima sa visokim etičkim standardima, političkom principijelnošću, profesionalnom predanošću.

VIZURA: Nedavna prodajna izložba Damiana Hirsta u londonskom Sotheby’su za enormne novčane iznose (preko 70 mil. funti za jednu noć), podijelila je likovnu kritiku. Sir Norman Rosenthal (nekadašnji djelatnik Kraljevske Akademije) iznio je, danas vrlo aktualnu, misao o tome kako ‘banke propadaju, a umjetnost trijumfira’. Poznati historičar umjetnosti i kritičar Robert Hughes otvoreno je i odlučno u The Guardianu kritizirao ovaj spektakl na kojem je prisustvovalo više od 20.000 posjetilaca dok mu je njegova kolegica, Germaine Greer na stranicama istih novina odgovorila kako je „Damian Hirst - brand, a umjetnost 21.stoljeća – marketing.“ Kako se ova misao može pomiriti sa Vašim razumijevanjem suvremene umjetničke scene kao okruženja u kojem se predstavlja memorija, prošlost, intimna priča nasuprot dominantnoj potrošačkoj kulturi? Radovi koje ste vi izabrali su tihe, intimne priče, delikatni uvidi u unutrašnje svjetove...

BM: Ali ne i dio umjetničkog tržišta.

VIZURA: Kako se ta dva stava mogu pomiriti?

BM: Ja sam kustos – ja se ograničavam na selekciju, na izbor i ne znam što će kolekcionar kupiti, ne ulazim u tržišne strategije. Ne znam zašto pojedini kolekcionar ili galerija uzimaju jedno djelo, a ne neko drugo i ne želim u to ulaziti – ja nisam uspješan galerist. I mislim da je produkcija suvremene umjetnosti u kritičnoj poziciji u odnosu na strategije tržišta. Ako je djelo prihvaćeno, tada prestaje biti predmetom protesta i kritičkog mišljenja. I umjetnik je prisiljen prihvatiti taj put koji je određen željama umjetničkog tržišta. Dakle, na umjetniku je da odluči kojim će putem krenuti – možda se i može biti uspješnim na umjetničkom tržištu, ali se ne smije izgubiti kontakt sa društvom kroz političke, socijalne, kulturne reference.

VIZURA: Kako djeluje Vaš BM Centar za suvremenu umjetnost u Istanbulu?

BM: Do 1989. godine taj je Centar djelovao kao galerija. Nisam imala mnogo kolekcionara - jer sam uvijek uvodila na scenu mlade generacije, nepoznate umjetnike, pozivala sam brojne umjetnike iz inozemstva koliko je to bilo moguće. Nakon ekonomske krize, povezane sa prilikama u Zaljevu i regiji, obustavila sam djelovanje moje galerije. Nakon toga počela sam raditi izložbe samo onda kada bih mogla osigurati sredstva i tako sam počela djelovati u neprofitnom smjeru. Danas dobivam plaću samo za kustoske poslove prema određenom projektu i ne bavim se tržišnim poslovanjem – na samom je umjetniku ako želi kontaktirati galeriju i prodati svoj rad. I kako sam počela raditi kao kustos, prekinula sam sve veze sa tržištem

umjetnina jer smatram da kustos ne bi smio biti dio sistema tržišta i dio kritičke platforme. To je opasno za profesionalni odnos. U Turskoj ne postoji međunarodno umjetničko tržište i moje ‘radikalne’ izložbe nisu baš bile posjećene tako da sam zatvorila svoje prostorije. Međutim, prije godinu dana dobila sam novi prostor, ali sada radim sa još dva partnera i nastaviti ćemo tako do kraja 2010. godine i tada ćemo odlučiti što dalje.

VIZURA: S obzirom na Vaše veliko iskustvo međunarodne scene, na dobru upućenost u prilike u regiji, kakva je, prema Vašem mišljenju, percepcija bosanskohercegovačke suvremene umjetničke scene?

BM: U Turskoj, ne samo bh. već i umjetnost iz susjednih regija, danas je vrlo vidljiva. Svi su svjesni zajedničke tradicije i veza među tim zemljama. Osobito su bile žive postmoderne prakse 1980-ih i 1990-ih. Ali ne postoji dovoljno izvorna i čvrsta umjetnička razmjena između ovih zemalja, npr. između Bosne i Hercegovine i Turske. Neki umjetnici dolaze u Istanbul zahvaljujući Bijenalu – npr. Maja Bajević i Jusuf Hadžifejzović su vrlo poznati, ali, na primjer, Damir Nikšić nije dovoljno poznat jer nije imao priliku da se predstavi. Paradoksalno je da naše zemlje izjavljuju kako su BiH i Turska historijski, politički, kulturalno povezani, ali bez stvarnih relacija. Dobro je što u Sarajevu postoji Turski kulturni centar, ali veze treba ojačati, proširiti program djelovanja i možda bi se njegovo djelovanje od sada nadalje doista trebalo fokusirati na suvremenu umjetnost.

VIZURA: Kako ste doživjeli Sarajevo?

BM: Posjetila sam Sarajevo neposredno nakon ratne traume i od tada je vidljiv ogoman napredak. Ono što mi se ovdje osobito sviđa je snaga ljudi, njihov duh. Ovdje je prisutan vrlo snažan duh koji odražava rijetku snagu ljudskog otpora. Na prvi pogled svi se čine vrlo sretnima, ali nakon nekoliko dana u ljudima otkrivате tugu – dva sasvim različita duhovna stanja. U arhitektonskoj teksturi, Sarajevo je savršen grad – upravo savršen: ovdje možete naći sve kulture ovoga svijeta u vrlo pristupačnom prostornom rasponu. I boraveći u ovom gradu, stvarate osjećaj multikulturalnosti svijeta, a to se ne otkriva u velikom broju gradova ■